

הורה מילי מאסס

מבוא

משמעותו המילולית של הכינוי "הורה" מצביעה על כך שאדם הרה ילד, ולפיכך מגולמת בו עובדת קיומו של ילד. היחס בין ההורה לילד עומד במוקד של המשגת ההורה, והשימוש בכינוי הורה יכול לחרוג ממשמעותו המילולית ולחול גם על מי שהוגדר כהורה על ידי סמכות שלטונית, גם אם לא הרה את הילד.

לטענתי, המשגת ההורה מחייבת הנכחה של כל אחד משלושת נשואיו: הילד, ההורה והשלטון. המאמר מבקש לקדם את ההנחה שהמשגת היחס בין הורה לילד מגלמת שני היבטים: היבט מוסרי שנגזר מהזדקקותו של הילד לקשר מגן, והיבט עתידי שנובע מההשלכות של התפתחותו של הילד על הקשר עם ההורה. השלטון נוכח בהמשגת ההורה כסמכות שמגדירה אדם כהורה של ילד, ובהשפעתו על התנאים שבהם מתקיים היחס ביניהם. כשהמשגת ההורה חושפת בעייתיות בנוכחותו של השלטון, המושג הורה הוא פוליטי.²

אני מציעה להמשיג את הקשר של ההורה לילד במסגרת תורת האבולוציה כמאבק הישרדות, באופן שמנכיח את הילד, ההורה והשלטון. הגדרת הקשר של ההורה לילד כמאבק הישרדות מבטאת את ההכרה בקונפליקט המובנה של ההורה, כשהיענותו לדרישותיו של הילד מדלדלת את משאביו, שאותם הוא מנסה לשמר. הקשר בין ההורה לילד, בהמשגה זו, מובנה כהוויה דינמית ומשתנה שלוכדת את שני ההיבטים, המוסרי והעתידי, והם באים לידי ביטוי בתפיסה המוסרית של ההתייחסות לאחר כ"זיקה לאחרות",³ כלומר כזיקתו של ההורה לכך שהילד הוא ישות נפרדת ואוטונומית שאופק התפתחותה איננו זהה לזה של ההורה.⁴ בהגדרה זו השלטון נוכח כמקור המשפיע על משאביו של ההורה ועל התנאים שבהם מתהווה היחס בינו ובין הילד, ובמסגרתם ההורה מוצא פתרון לקונפליקט המובנה בקשר עם הילד. כשהורה אינו זוכה לתמיכה של השלטון במאמציו למצוא פתרון לקונפליקט שבו הוא נתון, מאבק ההישרדות שלו חושף את הבעייתיות של השלטון, ו"הורה" כשורר הוא מושג פוליטי.

מול המשגת הקשר של ההורה לילד במסגרת תורת האבולוציה כמאבק הישרדות, אני מצביעה שתי המשגות, שהצגתן מתבקשת מאחר שהן רווחות בחברה ובקרב מוסדות השלטון. את האחת אפשר לשייך לפרדגימה הזהותנית, ועל פיה המדינה קובעת את זהותו של ההורה, המוצב כמתווך בין המדינה ובין הילד; את השנייה אפשר לשייך לפרדיגמה המהותנית, ועל פיה למושג הורה יש מובן טבעי, והקשר עם הילד מוצג כהמשך להליכים הפיזיולוגיים של הלידה.

ההמשגה שמציבה את ההורה כמתווך בין המדינה לבין הילד מזהה את השלטון עם המדינה, המגדירה זכויות נפרדות להורה ולילד, ומתיקה את היחס בין ההורה לילד אל היחס בין המדינה לבין ההורה. המדינה מגדירה את זהותו של אדם כהורה על פי תכונות שהיא רואה כקבועות

ד"ר מילי מאסס (בדימוס): האוניברסיטה העברית, ביה"ס לעבודה סוציאלית

ולא על פי הקשר שלו עם הילד. הילד נשמט ממשולש נשואי ההורה, וממילא נשמט גם ההיבט העתידי שביחס בין ההורה לילד. השיפוט המוסרי, שעומד ביסוד ההמשגה שרואה את ההורה כמתווך בין המדינה לבין הילד, כפוף לנורמות שקובעת המדינה. התערבותה, שתכופות מלווה בענישה, נאכפת על ההורה. התערבות המדינה ממוקדת בהורה ואיננה מבוססת בהכרח על הערכת השלכותיה על הילד. חשיפת הבעייתיות שנוצרת כשהילד נשמט ממשולש נשואי ההורה מגדירה המשגה זו כפוליטית.

בהמשגה הנוספת שמוצגת במאמר, הקשר של ההורה לילד מובנה כטבעי, פועל יוצא של ההיריון והלידה. ההורה מזוהה עם האם שמונעת על ידי מנגנון נפשי שנתפס כקבוע, ומובנית כישות סטטית. הילד נתפס כמושא טיפולה של האם ולא כישות עצמאית ונפרדת, והיחס של האם אל הילד מוצג כמובן מאליו. השלטון נעדר ממובנו הטבעי של ההורה; זהו מושג א-פוליטי, אבל הוא גם מובן א-מוסרי, משום שהיחס בין האם לילד כחלק מההליכים הפיזיולוגיים של הלידה מוצג כמדעי. אף שהמשגה זו היא א-פוליטית וא-מוסרית, היא מחלחלת לשתי המשגות האחרות שבהן אני דנה, כלומר למאבק ההישרדות ולהצבת ההורה כמתווך בין המדינה לבין הילד – שתיהן המשגות פוליטיות בעלות מובן מוסרי.

כל אחת מן המשגות שאני מציגה במאמר היא אבטיפוס של ייצוג היחס בין ההורה לילד ושל ייצוג היחס בינם ובין השלטון. להלן אציג כל אחת מן המשגות, אבחן את הדרך שבה ההורה, הילד והשלטון נוכחים בכל אחת, ואדון בתפיסה המוסרית שמנחה את המענה הנגזר בכל אחת מן המשגות למצבים שבהם מתגלים קשיים בקשר בין ההורה לילד. ואלו המשגות על פי סדר הצגתן: א. המובן הטבעי של ההורה; ב. ההורה כמתווך בין המדינה לבין הילד; ג. מאבק ההישרדות של ההורה.

א. המובן הטבעי של ההורה

המשמעות המילולית של הכינוי "הורה" טומנת בחובה הנחה שעצם הולדתו של הילד יוצרת אצל ההורה קשר מגן ומטפח כלפיו. זהו מובנו הטבעי של המושג הורה. הנחה דטרמיניסטית זו זוכה להסכמה חברתית רחבה⁵ ומגובה על ידי תיאורטיקנים מרכזיים באסכולה הפסיכואנליטית, שמבינים את הקשר של ההורה לילד כהמשך של ההיריון והלידה.⁶ לשיטתם, בעקבות השינויים הפיזיולוגיים שהאם עוברת במשך ההיריון והלידה, יוצא מן הכוח אל הפועל מנגנון נפשי שמגלם את הצורך של האם בקשר עם התינוק, והוא מוצג כבואה של הצורך של התינוק בקשר עם האם. משום כך ההורה מובנו הטבעי מזוהה עם האם, לפחות בשנות חייו הראשונות של הילד. הגדרת הצרכים המולדים של התינוק משתנה בגלגוליה השונים של התיאוריה הפסיכואנליטית, אולם אופיו הדטרמיניסטי של הקשר בין האם לתינוק כפועל יוצא של הליכים פיזיולוגיים מוסכם בכל הגרסאות שמציעים אותם תיאורטיקנים. זוהי הצגה מהותנית של האם כישות סטטית, שמנגנון אימהי מקובע מנחה את הקשר שלה אל הילד. על פי המשגה זו, צורכי הילד משתקפים בצרכיה של האם⁷ והתינוק מוצב כמושא טיפולה ולא כישות נפרדת ואוטונומית.

במוקד ההתפתחות של התינוק עומדת התפתחות המנגנון הנפשי שלו, שאחריה אפשר לעקוב באופן ישיר רק באמצעות דיווח עצמי מילולי, שתינוק אינו מסוגל לו. אולם כיוון שצרכיו של הילד משתקפים בצרכיה של האם, ההנחה היא שאפשר לעקוב אחרי התפתחותו הנפשית באמצעות דיווחיה המילוליים, שמגלים את המנגנון הנפשי שלה. במקרים שבהם מתגלים קשיים בהתפתחות התינוק, הם מיוחסים לחוסר התאמה בין צרכיה הנפשיים של האם לאלה של התינוק, ומוגדרים כפתולוגיה בהתפתחות המנגנון האימהי.⁸ על הנחת הבכואה שבין צורכי התינוק והאם נמתחת ביקורת מתוך הפסיכואנליזה, שרואה בכך שלילה של עמדת הסובייקט מן האם ואת הצגתה כ"אי-מהות".⁹ אולם גם עמדה ביקורתית זו, שקוראת להכיר בדינמיקה הנפשית וב"אמביוולנטיות האימהית", רואה את התינוק רק ככל שהוא מיוצג בחוויה של האם ולא כישות שיש לה קיום נפרד.¹⁰

מקרים של הורים שפוגעים בילדיהם מאתגרים את ההנחה שהקשר המגן והמטפח של ההורה עם ילדו הוא טבעי ומוכן מאליו.¹¹ הכרה בקיומם של מקרים כאלה הייתה צריכה לערער על ההנחה שרואה ביחס המגונן של האם תולדה הכרחית של הולדת התינוק. אולם במסגרת המובן הטבעי של ההורה, פגיעה של הורים בילדיהם מוגדרת כפתולוגיה, כעיוות של הטבע,¹² ובכך חוזרת הגדרה זו ומאשרת את ההנחה שהקשר הטבעי בין האם לבין הילד הוא קשר מגן ומטפח. ייתכן שהמרכיב הדטרמיניסטי בהבניית הקשר המגן של ההורה לילד כתולדה הכרחית של הולדת הילד הוא ביטוי למשאלת לב¹³ שמונעת הטלת ספק במוחלטותו. הקשר בין הורה לילדו נטוע בחוויה האישית העמוקה של כל אדם, בין שמדובר בקשר בין ילד להוריו או בקשר בין הורה לילדיו, והבניית אופיו של הקשר המגן של ההורה ליוצא חלציו כדטרמיניסטי וכמוכן מאליו נושאת איתה תקווה שהתינוק יזכה להגנה ולטיפוח.

אפשר למצוא הקבלה בין המובן הטבעי של ההורה לבין מה שקאנט כינה "נטיית החושים"¹⁴ – נטייה שמניעה את פעילות האדם באופן בלתי נמנע, ללא אפשרות בחירה, בניגוד למה שקאנט מכנה "התכוונות רצונית" שנתונה לבחירתו של האדם. ייתכן שהבנת הקשר בין הורה לילד כביטוי של התכוונות רצונית מאיימת על מימוש המשאלה העמוקה שגלומה בהנחה שכל תינוק בהכרח זוכה עם לידתו לקשר מגן ומטפח, מפני שאם ההורה מונחה על ידי התכוונות רצונית, הוא יכול לבחור שלא ליצור קשר מגן עם התינוק. כדי להגן על המשגת הקשר של ההורה-האם עם התינוק כביטוי לנטיית החושים נדרשת הבניה מדומיינת של התינוק כמושא טיפולה של האם ולא כישות שיש לה קיום עצמאי.

מצבים שמקשים על התעלמות מהיותו של התינוק אישיות נפרדת מן האם, כמו למשל מצבים שבהם התינוק נולד עם מגבלות חושיות או פיזיולוגיות, מאפשרים לבחון את הקשר בין נטיית החושים של האם לבין הצגת התינוק כמושא טיפולה בלבד ולא כישות נפרדת. לעתים מתוארים מצבים שבהם אימהות נרתעות מיצירת קשר עם תינוקותיהן, כי מגבלותיו פוגעות בצפיפותיהן לתינוק מושלם. הקושי של האימהות הללו ליצור קשר מגן עם התינוק עשוי להיתפס כערעור על ההנחה שעצם ההיריון והלידה יוצרים את הקשר המגונן של האם עם התינוק, אבל הטון המאשים שמלווה את הדיווחים הללו מאשר אותה.¹⁵ מנגד, מחקרים קליניים מראים שאפשר לעזור לאם

להתאים את עצמה לתכונותיו הייחודיות של התינוק. למשל, אם עוזרים לאם להתגבר על הזרות שהיא חשה משום שהיא לא מצליחה לדמיין כיצד יתנהלו בעתיד חייו של תינוק שנולד עם גפיים מעוותות (כתוצאה מתאלידומיד)¹⁶ וכשהיא יוצרת קשר עין עם התינוק הזרות מתפוגגת; או כשאם לתינוק עיוור מצליחה לזהות את חיוכו לשמע קולה ולהתגבר על הזרות שנבעה מהיעדר קשר עין, שגרם לה לחשוב שהתינוק לא מסוגל ליצור איתה קשר מובחן.¹⁷ מחקרים אלה מציגים את שונותו של התינוק כזרות שמחבלת בנטיית החושים של האם, אולם כשהיא מזהה אצלו יכולת מצופות ומוכרות, מתעוררת נטיית החושים שלה, והיא יוצרת עם התינוק קשר מגן.

קשר מובן מאליו

במובנו הטבעי של ההורה, כשהתינוק מוצב רק כמושא טיפולה של האם וצורכי האם משמשים כבואה לצורכי התינוק – האם והתינוק מתקיימים בבועה.¹⁸ לא רק התינוק כישות נפרדת נעדר מההמשגה של האם במובן הטבעי של המושג. נעדר גם ההורה הנוסף (או ההורים הנוספים).¹⁹ ונעדרים גם תנאי החיים שמושפעים ונקבעים על ידי השלטון ובמסגרתם מתקיים הקשר בין האם לתינוק. דוגמה קיצונית להיעדרו של השלטון מתפיסת ההורה במובנו הטבעי יכול לשמש המקרה של אלטו דה קרוזיירו (Alto do Cruzeiro),²⁰ שכונת עוני מוזנחת בצפון מזרח ברזיל. בחברה זו רק האימהות מוגדרות כהורה של הילדים, ואילו האבות אינם חלק ממשקי הבית שהנשים מנהלות. האבות נעים מבית לבית, והקשר הביולוגי שלהם עם ילדיהם לא תמיד מזוהה. המנהג המקובל מתיר להפקיר תינוקות שנולדו חלשים משום שהם "מבקשים למות", ועל פי דברי האימהות הן "נענות לבקשת התינוקות" ואינן מטפלות בהם. כשאימהות בחברה זו נשאלות כמה ילדים יש להן, הן עונות "יש לי X ילדים, Y מהם חיים". מחצית ממקרי התמותה באוכלוסייה זו הם ילדים עד גיל חמש. אף על פי כן, גם בתנאים חברתיים-כלכליים של עוני והזנחה, האימהות עצמן תופסות את הקשר בין האם לילד כקשר מובן מאליו שמתממש מעצם לידת הילד, אף כי חייו של הילד אינם מובנים מאליהם. בדברי האימהות אין זכר לתנאי החיים המחרדיים כגורם לתמותת התינוקות, כאילו אין שלטון שאחראי לספק תנאי חיים הוגנים. נסיבות החיים נעדרות מן הבועה שבתוכה מתקיים היחס בין האם לילד, וכך נמנעת חשיפת ההשלכות של מחדלי השלטון – כמו היעדר תמיכה במצבים כלכליים קשים – על הקשר בין האם לילד.²¹ ההמשגה של ההורה במובנה הטבעי היא לפיכך א-פוליטית, ויכולה להבהיר את היחס בין ההורה לילד רק באותם מקרים שבהם ניתן להתעלם מנוכחותו של השלטון, כמו למשל במצבים שההורים חיים ברווחה כלכלית, הילד איננו מאותגר התפתחותית ואין צורך בתמיכה של שירותים מיוחדים שמספק השלטון.

גם מובן מוסרי נעדר מהמשגת ההורה במובן הטבעי, אף כי ההנחה שעצם הולדתו יוצרת אצל ההורה קשר מגן עם הילד מגלמת ציפייה לתפיסה מוסרית. הילד מוצב כמושאה של המשגה זו, ויחסה של האם לתינוק אינו מונע על ידי התביעה המוסרית שהתינוק הזקוק להגנה מפנה אליה. תפיסת האם כמי שמונעת בידי התהליכים הפיזיולוגיים של ההיריון והלידה מוצגת כמדעית, וכשמתעוררים קשיים בקשר בין האם והילד הם מיוחסים לפתולוגיה של האם, והמענה להם אינו המוסר אלא אמת מידה מדעית-רפואית. המענה הרווח לקשיים שמתעוררים בקשר בין

ההורה לילד הוא טיפול נפשי, שהוא בהגדרה א-מוסרי.²² ככלל, הטיפול הנפשי אינו מתמקד בהיבט העיתי – שאינו נוכח בתפיסת האם כישות סטטית, שאף שוללת את קיומו האוטונומי של התינוק כישות מתפתחת – אלא בקשיים שכבר נוצרו בקשר בין ההורה לילד.

אף שהמובן הטבעי הוא א-פוליטי וא-מוסרי, עקבותיו מופיעים גם בשתי ההמשגות הנוספות שמוצגות להלן, כלומר, בהמשגה הזוהתנית שמציבה הורה כמתווך בין המדינה לבין הילד, ובהמשגת הקשר של ההורה לילד כמאבק ההישרדות במסגרת תורת האבולוציה. כל אחת מהמשגות אלו היא המשגה פוליטית בדרכה, ובכל אחת מהן המובן המוסרי מיוצג במושג הורה, הגם שאין זהות בין המובן המוסרי בשתי המשגות הללו.

ב. ההורה כמתווך בין המדינה לבין הילד

ביסוד מדיניות רווחת הילד עומד עקרון טובת הילד. זהו עקרון מסגרת שיכול להכיל תכנים שונים,²³ ותכליתו להבטיח הגנה על האוטונומיה של הילד, למרות התלות המבנית שלו בהגנה ובטיפול של מבוגר. במימוש עיקרון זה נוכח השלטון,²⁴ וההורה מוצב כמתווך בינו לבין הילד.

שני קשיים עיקריים גלומים ביישומו של עקרון טובת הילד: הקושי האחד הוא עמימות בקשר לתכנים השונים שיכולים להיכלל בו, והקושי השני הוא היותו עיקרון פטרוני,²⁵ שכן כשסמכות שלטונית קובעת מהי טובתו של הילד, עמדתו של הילד עצמו אינה בהכרח כלולה בשיקוליו. ניסוח טובת הילד כזכויותיו באמנת האו"ם בדבר זכויות הילד²⁶ מבקש לפתור קשיים אלה. על פי האמנה, המדינה היא הסמכות השלטונית שאמונה על הוצאתה אל הפועל, ומפורטים בה הנושאים והתחומים שעל המדינה ליישם כדי להבטיח את ההגנה על ילדים ואת שגשוגם – תחומים כמו בריאות, חינוך וכו'. שיתופו של הילד בכל הליך שקשור לזכויותיו מודגש באמנה,²⁷ והוא מוצב מול המדינה בתביעה למימושן.²⁸ האמנה היא מסמך מכונן וציון דרך בהכרה באוטונומיה של הילד. עם זאת, האמנה מכירה בכך שאין חפיפה מלאה בין הזכויות שהיא מנסחת לבין עקרון טובת הילד, ומצהירה שבמקרה של אי-הלימה בין הגדרת זכויותיו של הילד לבין השיקולים של טובתו, יגברו האחרונים.²⁹ אלה מצבים שבהם ילד יכול לממש את זכויותיו ולהציג את עמדתו, למשל אם הוא מבקש להימנע מטיפול רפואי, אך אם בקשתו מסכנת את שלומו, טובתו גוברת על זכותו, יוחלט לתת לו טיפול.³⁰

הקשר בין ההורה לילד מוצג באמנה כחוליה בקשר המשולש ילד-מדינה-הורה. הקשר בין הילד למדינה הוא מוחלט – המדינות החתומות על האמנה מחויבות לתת לילד שם ואזרחות מיד עם היוולדו³¹ – ואילו הקשר של הילד עם ההורה הוא מותנה: "ככל האפשר [תינתן לילד] הזכות להכיר את הוריו ולהיות מטופל על ידיהם".³² בכך קובעת האמנה שעצם הולדתו של הילד למי שהורה אותו אינה מחייבת קשר ביניהם,³³ ואין הכרח לזהות את מולידו של הילד כהורה. האמנה אינה מציינת כיצד נקבעת זהותו של ההורה, אבל קובעת שזכותם של הורים לגדל את ילדם ושאינן להפרידו מהם בניגוד לרצונם, אלא באישור "הרשויות המוסמכות".³⁴ מנגד, חשוב לציין שהאמנה אינה קובעת שזכותו של הילד לגדול אצל הוריו.³⁵

המדינה מופיעה באמנה כסמכות שאמונה על מימוש עקרון טובת הילד, ובצד מילוי חובותיה למלא את צורכי הילד, היא מטילה את האחריות לגידולו הנאות על ההורה, כשהיא משלבת בין תמיכה לשליטה³⁶ וקובעת את הנורמות שעל פיהן ההורה נדרש לשמר את זכותו לגדל את הילד.³⁷ ההורה מופיע באמנה כמי שהוסמך על ידי המדינה לבצע את הנחיותיה.³⁸ בצד זכותו של ההורה לגדל את הילד מוטלות עליו האחריות והחובה³⁹ לקיים את זכויותיו,⁴⁰ ועל המדינה מוטלת החובה להגיש לו את הסיוע הנחוץ כדי לממש זאת.⁴¹ למדינה, שחובתה להגן על פרטיותה של רשות היחיד⁴² שמורה הזכות להפר חובה זו במצבים שהיא מגדירה כקיצוניים – למשל כשההורה סוטה מן הנורמות שהיא קבעה – והיא חודרת לאינטימיות של הקשר שבין ההורה לילד.⁴³ הבסיס להתערבות המדינה איננו בחינה של התאמת הדרישות הנורמטיביות למצבו של ההורה ולקשר שלו עם הילד, אלא הציפייה שההורה יציית למרותה. אי-היענותו של ההורה לדרישות המדינה מוגדר כ"חוסר שיתוף פעולה",⁴⁴ ולמדינה לא נותרת ברירה אלא לאכוף את התערבותה.⁴⁵ ביסוד התערבות המדינה עומד שיפוט מוסרי, כלומר הפער בין המצוי – קרי מידת הסטייה של ההורה מן הנורמות שהמדינה קבעה – לבין הראוי, הנורמטיבי.⁴⁶ התערבות המדינה יכולה לקבל משמעות של ענישה, בצורת הגבלות על הקשר בין ההורה לילד או אפילו ניתוק ביניהם,⁴⁷ כלומר ענישה המכוונת אל ההורה, והמדינה חוצצת בינו לבין הילד. כשזכותו של ההורה לגדל את הילד⁴⁸ מעומתת עם ההגדרה השלטונית של זכויות הילד,⁴⁹ המדינה יכולה לאכוף את שליטתה על הקשר בין ההורה והילד גם בלי להידרש להשלכותיו של צעד זה על הילד.⁵⁰ במצבים אלה לא זו בלבד שהילד נשמט מן המשולש ילד-מדינה-הורה,⁵¹ אלא שהופעת המדינה כסמכות אוכפת ומענישה יוצרת ניכור בינה לבין ההורה, וההורה נרתע מפניה ואיננו מבקש את תמיכתה גם כשהוא זקוק לה.⁵²

הגבלת זכויות ההורה בידי המדינה מהווה לא פעם הקדמה לניסיון להפקיע את זכויותיו,⁵³ פעולה שלשמה המדינה זקוקה לאישורה של רשות מוסמכת.⁵⁴ בישראל זהו בית המשפט, והוא מקדים את הדיון בזכויות ההורים לדיון בטובת הילד, ודוק – לא בזכויותיו.⁵⁵ ההפקעה האולטימטיבית של זכויות ההורים כרוכה בדרך כלל בבקשה להכריז על הילד כבר-אימוץ. החוק מפרט באילו מצבים ניתן להכריז על ילד כבר-אימוץ אף ללא הסכמת ההורה, אבל החוק אינו מחייב לבחון את השלכותיו של צעד זה על הילד עצמו,⁵⁶ כאילו מובן מאליו שניתוק של ילד מהוריו במצבים אלה משרת את טובתו.⁵⁷ כשהדיון בהפקעת זכויות ההורה עובר לבית המשפט ונדונה בקשת המדינה להכריז על ילד כבר-אימוץ, יש שינוי במעמדו של ההורה והוא איננו מוצב כמתווך בין המדינה לבין הילד. ההורה ניצב בבית המשפט כבעל דין, בעימות מול המדינה, ומעמדו שווה למעמדה. להורה ניתנת אפשרות להגן על זכותו לגדל את ילדו ולמנוע את הכרזתו כבר-אימוץ ללא הסכמתו.

בין סעיפי החוק שמתירים להכריז על ילד כבר-אימוץ, כשהתנהגותו של ההורה מעידה עליו שאיננו מעוניין בקשר עם הילד,⁵⁸ בולט סעיף אחד שמתיר להכריז שילד הוא בר-אימוץ אף על פי שההורה שמגדל את הילד מתנגד להפקעת זכויותיו. סעיף זה מתייחס למצב שבו בית המשפט קובע שההורה איננו "מסוגל" לגדל את הילד, וניתן להכריז עליו בר-אימוץ גם ללא

הסכמת ההורה.⁵⁹ השימוש במונח "מסוגלות" כבסיס להחלטה לגבי זכותו של ההורה שהילד לא יילקח ממנו נגד רצונו חותר נגד מעמדו של ההורה כבעל-דין. מסוגלות הוא מונח שמסמן יכולת מבנית, שלא תמיד ניתנת להערכה על פי עדותו של ההורה או צפייה בהתנהגותו.⁶⁰ לעתים קרובות משאיל בית המשפט את סמכותו למומחים,⁶¹ שמעריכים את אישיותו של ההורה כדי לחשוף את מסוגלותו.⁶² הערכת מסוגלות נעשית על ההורה, ולא איתו, משום שעמדתם של המומחים, הנובעת מן הידע המיוחס להם, גוברת על עמדתו של ההורה. מעמדו של ההורה כבעל-דין נשמט.

מתוך הכרה בגורליותה של ההחלטה שכרוכה בהכרזה על ילד כבר-אימוץ, נדרשת על פי החוק תחזית עתידית שמצביעה על שינוי ביכולתו של ההורה לגדל את הילד.⁶³ היות שמסוגלות מצביעה לכאורה על קיומו של מנגנון נפשי שאינו מושפע מגורמים חיצוניים – חברתיים וכלכליים למשל⁶⁴ – מגולם בה ניבוי שמוצג כאילו תוקפו נגזר מעצם תיוגו של ההורה כחסר מסוגלות. אולם הלכה למעשה אין אפשרות לבחון את מידת תוקפו של הניבוי, מפני שבשל הערכת ההורה כנעדר מסוגלות מופקעות זכויותיו ומנותק כל קשר בינו לבין הילד.⁶⁵ השפעת ההתפתחות העתידית של הילד על יכולתו של ההורה לגדל אותו מאוינת, ומעמדו של הילד נשמט כשהערכת הקשר של ההורה אליו מוגדרת כמסוגלות.⁶⁶

הקשיים בהצבת ההורה כמתווך בין המדינה לבין הילד נעוצים בהססת המוקד מן היחס בין ההורה לבין הילד ליחס שבין ההורה למדינה.⁶⁷ הבניית הקשר של ההורה לילד כבניית החושים נשללת, והערכת הקשר של ההורה לילד על המנעד של נורמטיביות- סטייה⁶⁸ שוללת את הגדרת הקשר שלו לילד כביטוי להתכוונות רצונית. לא התכוונותו הרצונית של ההורה נבחנת, אלא היענותו לנורמות שקובעת המדינה, כלומר זהו מבחן שמובלע בו איום של ענישה. האיזון שבין תמיכה לשליטה מופר, בין הורה לבין המדינה נוצר עימות, ומעמדו של ההורה כמתווך בין המדינה לבין הילד נשמט.

זהותו של הורה

כשאישיותו של ההורה עומדת במוקד החלטתו של בית משפט, הניסוח עובר משפת הזכויות לשפת הזהויות, וההורה מופיע תדיר כישות בעלת תכונות שעל פיהן נקבעת זכותו לגדל את הילד. לא הערכת הקשר עם הילד מנחה את החוק ואת החלטת בית המשפט במקרים אלה,⁶⁹ אלא ההנחה שיש קשר הכרחי בין תכונות מסוימות של ההורה לבין יכולתו של ההורה לגדל את הילד,⁷⁰ והקשר של ההורה עם הילד שוב מובנה כדטרמיניסטי. זוהי עקבה של המובן הטבעי של ההורה בהמשגתו כמתווך בין המדינה לבין הילד, והיא אינה היחידה.

עם ביטולה המובלע של המשגת ההורה כפועל יוצא של הולדת הילד, יש למדינה סמכות לקבוע למי תוענק זהות של הורה וממי היא תישלל. כך נעשה לגבי אימוץ ילדים: למדינה יש סמכות לבחור את המועמדים הראויים בעיניה לאמץ ילד, והמובן הטבעי – הגם שכאמור אינו משמש כברירת מחדל בהמשגה זו – מופיע כמודל להבניית ההורה המאמץ.⁷¹ להורים מאמצים מוענקת

זהות של הורים מולידים: המדינה מנפקת לילדים מאומצים תעודת לידה כאילו נולדו למאמצים, ובישראל תעודת הלידה המקורית נגנזת לתמיד.⁷² הורים מאמצים משווים את החוויה שלהם ביצירת הקשר עם הילד שאומץ לקשר המובן מאליו שמיוחס להורה המוליד: "זו אני, ואני מתקשה בעיקר לגדל את בתי הבכורה. שלא כמו הורים ביולוגיים, בתי לא התפתחה ברחמי במשך תשעה חודשים ואז יצאה מגופי, הריחה את ריחו המוכר וינקה משדיי, לא הבטתי בפניה והתלבטתי בשאלה אם היא דומה לי או לבן זוגי יואב."⁷³

הבניית הזכות להיות הורה על פי הדגם של המובן הטבעי מעידה לא רק על השפעתו של דגם זה על המשגת ההורה; גם המדינה עושה שימוש באצטלה המדעית שמיוחסת למובן הטבעי של המושג הורה, כמסווה למדיניותה: המדינה קובעת מי נושא בתכונות הנדרשות להיות הורה ומי מודר מן האפשרות לזהותו כהורה בשל תכונותיו. המדינה מעקרת את אפשרויות ההולדה מאוכלוסיות מסוימות משום שלטענתה הן לא ניחנו במסוגלות לעמוד בנורמות שעל פיהן המדינה קובעת מהו קשר ראוי עם ילדים.⁷⁴ כשהגישה הוהותנית מצויה בבסיס של שיקולי המדינה למי להעניק זהות של הורה, לא הקשר עם הילד עומד במוקד שיקוליה אלא, למשל, העדפותיו המיניות של מי שמבקש לגדל ילד ולקבל את הזכויות המפורטות באמנה, ולשאת באחריות ובחובות שמפורטות בה.⁷⁵ במצבים אחרים המדינה מקדשת לכאורה את הקשר בין ההורה המוליד לבין הילד, למשל כאשר להורה אין מעמד אזרחי והיא לא מתירה לילדו להמשיך לגדול בגבולותיה, מגרשת אותו יחד עם ההורה המוליד, מפקירה אותו ומפירה את החוזה בינה לבין הילד שקיבל אזרחות כשנולד בגבולותיה, כמתחייב מן האמנה.⁷⁶ בהקשר זה חשוב להדגיש גם את היעלמותו של עקרון טובת הילד, אפילו במישור ההצהרתי, כאשר המדינה ככובשת מתכחשת לחובתה להכיר בזכותם של הורים לגדל את ילדיהם, והיא נוטלת לעצמה היתר ליצור קשר ישיר עם הילדים ולהשתמש בהם לתחזוק הכיבוש ולדיכוי האוכלוסייה הנכבשת.⁷⁷

ההורה כמתווך בין המדינה לבין הילד הוא ישות חלולה שנעדרות ממנה הן נטיית החושים והן התכונות רצונית, ומעמדו תלוש ויכול להישמט, או להישלל מלכתחילה. ההמשגה הלעומתית של הקשר בין ההורה והילד, באמצעות הגדרת זכויותיהם הנפרדות, מקנה למדינה סמכות להשמטת הילד וזכויותיו ממערך השיקולים, הן כשהיא מגדירה את זהות ההורה על פי תכונותיו והן כשהיא מפעילה שיפוט מוסרי כלפי ההורה, ואמת המידה היא הציות של ההורה לסמכות המדינה. הפיצול בין זכויות הילד לזכויות ההורה מחייב תכופות בחירה דיכוטומית שלא תמיד עונה על טובת הילד, בניגוד לכוונה המוצהרת. המשגת ההורה כמתווך בין המדינה לבין הילד חושפת את הבעייתיות בעמדתה של המדינה כשמעמדו של ההורה בחיי הילד איננו מוכרע (כאמור לעיל, הילד יכיר את ההורה ויהיה מטופל על ידיו "ככל האפשר") ומותנה בזהות שהמדינה מקנה לו. זוהי המשגה פוליטית, המצביעה על ההשלכות הקשות של התקת המוקד מן היחס בין ההורה לבין הילד אל היחס בין ההורה לבין המדינה, הקובעת את זהותו ושוללת מן ההורה התכונות רצונית כלפי הילד.

בסעיף הבא אני מציגה המשגה שבמרכזה הקשר בין התכונות הרצונית של ההורה ביחסו אל הילד, לבין נוכחותו של הילד כישות אוטונומית.

ג. מאבק הישרדות

במסגרת תיאורית ההתקשרות, שנגזרת מתורת האבולוציה, התינוק מוצג עם לידתו כישות נפרדת והישרדותו, כמו הישרדותו של כל בעל חיים, מותנית ביכולתו לגייס את הסביבה להגנתו ולטיפוחו.⁷⁸ גם המשגת הקשר של ההורה עם הילד כנובע מהליך אבולוציוני מבנה את הקשר בין ההורה לילד כמאבק הישרדות שנוצר בגלל הקונפליקט המובנה בין היענותו של ההורה לדרישות הילד לבין שימור משאביו, שדרישות הילד מדלדלות אותם.⁷⁹

במוקד הבניית התפתחותו של התינוק במסגרת תורת האבולוציה עומדת התפתחותו החברתית, כלומר טיב הקשר שנוצר בינו לבין סביבתו האנושית. בהשאלה מן האתולוגיה⁸⁰ נערכו תצפיות בפעילות הגומלין של התינוק עם מי שאמון על היענות להזדקקותו, והתמקדו בתכלית התנהגותו. נצפה שיכולותיו המולדות של התינוק⁸¹ – קשר עין ובכי – מגייסות את תשומת ליבו של המבוגר ואת היענותו למצוקת התינוק, שמתגמל את המבוגר בחיוכו – ביטוי נוסף ליכולת מולדת.⁸² תצפיות בפעילות הגומלין בין התינוק לבין ההורה פורצות את המחסום להבנת התפתחותו הנפשית של התינוק בעת התרחשותה, מחסום שנוצר משום שהתינוק אינו יכול למלל את הרגשותיו, והתפתחות הקשר החברתי שלו ניתנת לצפייה ישירה. התינוק מוצג כיוזם, יוצר ומשתתף בשרשרת של התקשרויות עם ההורה, וההורה, כנמען להתקשרויותיו של התינוק, מובנה כישות דינמית שהתכוונותו מנחה את פעילותו. אין הכרח שההורה יהיה מולידו של התינוק, וממילא הוא איננו מזוהה כאם בלבד. כשההורה מוצב בשרשרת ההתקשרויות כנמען להזדקקותו של התינוק, הדטרמיניזם בהמשגתו מתבטל.

הופעתו של התינוק כמי שיוזם את שרשרת ההתקשרויות עם ההורה וכשותף לה, במסגרת תיאורית ההתקשרות, מחייבת המשגה של ההורה שתתאר את ה"ריקוד"⁸³ שהתינוק וההורה יוצרים בין התחברות לפרימתה בסבך הפעילות הדינמית ביניהם. אולם כשרשרת ההתקשרויות שהתינוק יוזם הוצגה מנקודת המבט של ההורה, ההסבר התבסס על תצפיות בפעילות הגומלין בינו לבין התינוק,⁸⁴ וההורה לא התבקש להסביר את תכלית פעילותו, אף כי בשונה מן התינוק ההורה יכול למלל אותה. בהמשך, עם התבססותה של תיאורית ההתקשרות, נעשו תצפיות ישירות במשמעות שההורה מעניק לקשר עם התינוק במצבים שבהם התגלו קשיים בהתפתחות התינוק,⁸⁵ והוצעה דרך שיטתית לתיאור הבדלים אינדיבידואליים בדפוסים של קשר בין המשמעות שההורה מייחס לפעילות התינוק לבין הדרך שבה הוא נענה לאיתותיו.⁸⁶ ניסיונות אלה היו יכולים לקדם מובן דינמי של ההורה, משום שהתייחסותו אל התינוק מבטאת הכרה בתינוק כישות אוטונומית. אולם כשנמצא מתאם סטטיסטי בין דפוס ההתקשרות של התינוק לאמו לבין דפוס ההתקשרות של האם לאמה-שלה,⁸⁷ הקשר בין האם לילד שוב הוסבר כדטרמיניסטי, כלומר כפועל יוצא של דפוס ההתקשרות של האם, שנטבע בקשר שלה-עצמה עם אמה.⁸⁸

כמו בהמשגת ההורה במובנו הטבעי, האם היא ההורה הבלעדי, שוב נשלל מן התינוק קיומו כישות נפרדת, יוזמת ועצמאית, ההורה הנוסף שוב נעדר מהמשגת ההורה, ושוב נעדרות נסיבות החיים שבמסגרתן מתקיים הקשר בין ההורה לבין התינוק. הבניית הקשר של האם לתינוק כביטוי להעברה בין-דורית מקבעת את האם כישות סטטית שדפוס ההתקשרות שלה עם התינוק

מונע על ידי נטיית החושים ולא על ידי התכוונות. כך נמחקת גם התרומה שגלומה בתיאוריית ההתקשרות, המציבה את התינוק כיוזם את הקשר עם ההורה כשותף פעיל.⁸⁹ ייחוס דטרמיניזם לקשר של ההורה עם התינוק והבנייתו כביטוי של נטיית החושים, ובעיקר החיפוש אחר קשר כזה, למרות חוסר הלכידות בין הבניה זו לבין הבניית הקשר של התינוק להורה כביטוי של פעילות גומלין,⁹⁰ מצביע שוב על השפעתו של המובן הטבעי.

לא מיותר להוסיף שבעקבות התפיסה המוצעת בתיאוריית ההתקשרות שעל פיה ההורה כמוצב נמען של יוזמת ההתקשרות מצד התינוק – המשגה שאינה מזהה בהכרח את ההורה עם האם בלבד – נבדקו ונמצאו תגובות פיזיולוגיות של אבות להליכי הלידה של צאצאיהם ולטיפול המוקדם בתינוק, וכן תגובות בפעילות המוחית וההורמונלית.⁹¹ בכך ניתנת (שוב) הכרה בקדימותם של הליכים פיזיולוגיים ביצירת הקשר עם התינוק.

להמשגת ההורה כשותף בשרשרת ההתקשרויות שיוזם התינוק נדרשת הבניה של ההורה כמי שבוחר כיצד להיענות ליוזמותיו, וכהשלמה לתפיסת הקשר של ההורה לתינוק במסגרת תורת האבולוציה, אפשר להמשיג במסגרתה גם את ההורה. תכלית השתתפותו של ההורה בשרשרת ההתקשרויות עם התינוק, כמו תכליתו של התינוק, היא הישרדות. אלא שבעוד הישרדותו של התינוק מותנית בגיוס התקשרותו של ההורה אליו, הישרדותו של ההורה מותנית בפתרון לקונפליקט בין היענות לדרישותיו הבלתי מותנות של התינוק, הזקוק להגנה ולטיפוח, לבין הצורך של ההורה לשמר את משאביו – הפיזיולוגיים, הנפשיים, המשפחתיים, החברתיים והכלכליים – שהיענות לדרישות התינוק מדלדלת אותם.⁹² המשגת ההורה במסגרת מאבק ההישרדות מנכיחה את ההורה ואת הילד כישויות אוטונומיות. הורים שונים זה מזה הן במשאבים שעומדים לרשותם והן במשמעות שהם מייחסים לדרישות של תינוקותיהם, שאף הן אינן אחידות ושונות מתינוק לתינוק. הדרך שבה הורה נענה לדרישותיו של התינוק מגלמת גם את ההגנה על משאביו – ולעיתים מבקשת למתן ואפילו להגביל את דרישותיו של התינוק, שנעות ומשתנות עם השינויים שחלים בו. כשמאבקו של ההורה מתנגש במאבק ההישרדות של התינוק, ההורה רואה בתינוק יריב במקום שותף לפעילות הגומלין.

המשגת הקשר בין ההורה לילד כמאבק הישרדות היא מפנה דרמטי מן ההנחה האידיאלית שהקשר המגן של ההורה עם התינוק הוא פועל יוצא והכרחי של הולדתו. המשגת ההורה כשותף וכיריב במאבק ההישרדות של התינוק מערערת את ההנחה שהקשר המגן והמטפח של הורה עם ילדו נקבע בעצם הולדתו. סקירה היסטורית מעלה כי הרג תינוקות בידי הוריהם – התנהגות פושעת שמקוטלגת בדרך כלל כעיוות של הקשר הטבעי והנורמטיבי של ההורה לילד, כפתולוגיה וכסטייה – היא תופעה שכיחה, וההיסטוריה של הקשר בין ההורה לילד (בעיקר בין אימהות לתינוקותיהן)⁹³ מוצגת כעקובה מדם.⁹⁴ רצח תינוקות בידי אימותיהם מוסבר תכופות כפתרון של האם למצבי מצוקה קשים שמסכנים את משאביה ומקורם הוא, בין היתר, השלטון.⁹⁵

בהמשגת ההורה כשורד, השלטון נוכח כגורם משפיע על משאביו. השלטון יכול להיות מקור לתמיכה במאבקו של ההורה ולתרום להפחתה במהמורות שמכבידות עליו,⁹⁶ אבל הוא יכול גם להיות מהמורה בעצמו, למשל כשהוא איננו מזין את משאבי ההורה במידה מספקת,⁹⁷ או

פוגע בילד ישירות,⁹⁸ ובכך גורם להכבדה נוספת בדרישותיו של הילד שההורה צריך להיענות להן. השלטון מחבל במאבקו של ההורה גם אם הוא למשל מתעלם מהשפעתו-שלו על מאבק ההישרדות של ההורה ובוגד בו: "הציבור בישראל הזדעזע בחודש האחרון מסדרה של מעשי רצח של ילדים על ידי הוריהם. [...] במקרה האחרון שבו נרצח מיכאל קרצ'קוב בן הארבע לא יכולתי שלא לחשוב על המצוקה האיומה שבה נתונה אישה, שהיא גם אם חד-הורית, שכל עול גידול ילדה מוטל עליה וגם קרוביה הזקנים תלויים בה לחלוטין. וכאשר הילד מתקשה בדיבור עדים לכך כולם, האם הצעירה מלבישה אותו יפה ומטפחת את הופעתו החיצונית, אבל היא אינה מסוגלת להביא אותו לידי דיבור [...] נאמר שהאם לא הגיעה עם בנה לחגיגת סוף השנה מכיוון שלא יכלה להרשות לעצמה להחמיץ שכר של יום, שכן יום הלימודים במוסד החינוכי מסתיים באמצע יום העבודה הממוצע במשק, והכול מקבלים זאת כמובן מאליו. חודשיים בשנה אין מסגרת ציבורית לילדים – בעונה החמה ביותר כמובן – ומה אמורה לעשות אם עובדת שהיא מפרנסת יחידה? לקחת את הילד לעבודה? לראות את המבטים שכולם נועצים בו – כבר גדול ועדיין אומר רק שברי משפטים? [...]"⁹⁹

המשגת הקשר של הורה לילד כמאבק הישרדות כוללת את כל מנעד הפתרונות שההורה מגיע אליו – אלה שמגינים על התינוק ואלה שפוגעים בו. המשגה זו איננה נזקקת לקטלוג קוטבי של הקשר בין ההורה לילד, כמו בין נורמליות לפתולוגיה או בין נורמטיביות לסטייה. בהבניית הקשר של ההורה לילד כביטוי להתכוונותו ביצירת שרשרת ההתקשרויות עם התינוק ובהנעתה אין הבחנה בין האם לבין הורה נוסף (או הורים נוספים), והשלטון נוכח כשותף ביצירת הנסיבות שבתוכן נעה שרשרת ההתקשרויות, לרבות הזכויות שמוענקות להורה והחובות שמוטלות עליו במסגרת עקרון טובת הילד.

הוויה דינמית ומתפתחת

המשגת ההורה כמי שמצוי במאבק הישרדות מלווה במעבר מן הפרדיגמה המהותנית, שמדגישה את ההליכים הפיזיולוגיים בהיווצרות הקשר עם ילד כתוצאה מעצם קיומו, ובמעבר מן הפרדיגמה הזוהותנית, שמדגישה את הגדרת זהותו של ההורה על ידי המדינה, מתוך הנחה שיש קשר הכרחי בין הזהות שנקבעה לו לבין יכולתו לגדל את הילד.¹⁰⁰ בהמשגת ההורה במסגרת תורת האבולוציה כמאבק הישרדות, הקשר בין נשואי משולש ההורה מנוסח כילד-הורה-שלטון, ולא כפי שהוא מנוסח במסגרת המשגת ההורה כמתווך בין המדינה לבין הילד, כילד-שלטון (מדינה)-הורה. המשגת ההורה במסגרת שרשרת ההתקשרויות מציבה אותו בעולם שבו אירועים ופעילויות מוגדרים על פי המשמעות שהמשתתפים מייחסים להם.¹⁰¹ המשמעות שההורה מייחס לדרישותיו של התינוק מנחה את היענותו ליוזמותיו,¹⁰² כפי שהמשמעות שהתינוק מייחס להיענות של ההורה משפיעה על הקשר שהוא יוזם איתו. בעולם זה של משמעויות, גם ההתערבות של השלטון מבוססת על המשמעות שהוא מייחס לקשר של ההורה עם הילד. השלטון תומך או מחבל במשאביו של ההורה על פי המשמעות שהוא מייחס לפתרון שמצא ההורה לקונפליקט המובנה בקשר שלו עם הילד. בעולם של משמעויות אין היררכיה בין המשמעות שנותן השלטון

לקשר בין ההורה לילד ובין המשמעויות שההורה והילד נותנים לקשר ביניהם. זהו מצב שונה מהערכת הקשר בין הילד להורה על פי חוות דעתם של מומחים, שסמכותם גוברת על עמדתם של ההורה ושל הילד בתוקף הידע המיוחס להם.

הכרה בשוני בין המשמעויות שנותנים המשתתפים במשולש ילד-הורה-שלטון ליחסים בין הורה לילד יכולה לאפשר התדיינות בין הילד, ההורה ונציגי השלטון.¹⁰³ באמצעות המשגה זו אפשר לגייס את תמיכת השלטון בקשר בין ההורה לילד, אולם זהו גם דיון שבו ההורה יכול לחשוף את הבעייתיות הטמונה בכך שהמדינה חודרת למרחב היחסים האינטימי בינו לבין הילד. זהו דיון פוליטי, שמציב את הקריטריונים להתערבות המדינה בקשר בין ההורה לילד בנושא למשא ומתן, וההתערבות השלטונית נתונה לבקרה של ההורה ושל הילד. אף כי למדינה יש כוח לאכוף על ההורה את המשמעות שהיא נותנת לקשר, המשגה פוליטית של הקשר בין ההורה לילד כמאבק ההיררכות יכולה לחשוף את הבעייתיות בהתערבותה ולהגביל את כוחה.

לא הקשר הפיזיולוגי בין ההורה לילד וגם לא אישיותו של ההורה יעמדו ביסוד הענקת זהות של הורה לאדם, גם אם לא הרה את הילד, אלא העובדה שהוא הנמען להזדקקותו של הילד להגנה ולטיפוח. המדינה יכולה אפוא לוותר על יצירת המצג הכוזב באמצעות הענקת תעודת לידה מזויפת לילדים מאומצים כדי להאציל את המובן הטבעי על מאמציהם. הקשר של ההורה לילד כפתרון למאבק ההיררכות שלו מבטא את התכונות הרצונית, והוא נבחן על פי המידה שבה הפתרון לקונפליקט שבו הוא נתון עונה על דרישותיו של הילד. אמת המידה להערכת הפתרון נגזרת מן התפיסה המוסרית של ההתייחסות לאחר, בגלל המקום המרכזי של מאבק ההיררכות ביחסים בין ההורה לילד. מובנו המוסרי של ההורה כהתייחסות לאחר נובע מן המשמעות שנותנים הילד וההורה לפעילות הגומלין ביניהם, ולא מהצבת מדד חיצוני ליחסים, כמו למשל נורמות חברתיות שעל פיהן מופעל השיפוט המוסרי.¹⁰⁴

המשגת ההורה במובנו המוסרי כהתייחסות לאחר מגולמת בתנועה שאיננה מקובעת במהות יציבה ואינה יוצרת חיץ בין ההורה לילד באמצעות זכויות נפרדות. זוהי המשגה של הוויה משתנה ומתפתחת שפניה אל העתיד, החושפת את השוני בין האופק של הילד המתפתח לבין האופק של ההורה. ההורה והילד נעים בשרשרת ההתקשרויות שאליה מצטרף השלטון, הן ביצירת התנאים להיווצרותה של השרשרת והן כשעולה צורך בהתערבות, אם הפתרון שההורה הגיע אליו במאבק ההיררכות אינו עונה על דרישותיו של הילד או אף פוגע בו. בניגוד לגישה שממוקדת בזוהו של ההורה, כאן תעמוד התערבותו של השלטון בסימן ההתייחסות לאחר, כלומר התייחסותו להורה והתייחסותו לילד, שכל אחד מהם מצוי במאבק ההיררכות. עקרון טובת הילד לא יהיה כפוף לשיקולים דמוגרפיים שעומדים, למשל, בבסיס גירושם של ילדים יחד עם הוריהם, והמדינה תקיים את אחריותה כלפי אזרחיה הילדים ותסדיר בחוק את המעמד של הוריהם. זהו פירושה של אחריות במסגרת ההתייחסות לאחר. המדינה, כאחראית על יישומו של עקרון טובת הילד, יכולה להעריך את הפתרון שההורה הגיע אליו על מנעד שכולל את הפתרונות הרצויים והבלתי רצויים לילד. אולם כשהפתרון של ההורה במאבק ההיררכות שלו מתנגש במאבק ההיררכות של התינוק, ונדרשת הערכה לגבי עתיד הקשר בין ההורה לילד,

המשגת ההורה כתנועה מתמדת מקשה על חיזויו. אפשר לתאר רק את המגמה של שרשרת ההתקשרויות בין ההורה לילד, ובהיעדר נסיבות בלתי צפויות אפשר לחזות בקירוב מספק את המשכה; זאת בשונה מהערכת מסוגלתו של ההורה על פי מגננון מקובע, המניח שיש קשר הכרחי בין מסוגלותו של ההורה לבין התפתחותו של הילד ואמור לגלם ניבוי.¹⁰⁵ המשגת ההורה והילד כישויות אוטונומיות יכולה להקל על הקושי שמתעורר כשהמגמה המסתמנת בשרשרת ההתקשרויות בין ההורה לילד מצביעה על קשיים, ומאפשרת התדיינות בין כל אחד מהם לבין המדינה. במסגרת המשגה כזאת אפשר למצוא פתרונות שאינם מצטמצמים בהכרח להכרעה גורלית בין שתי אפשרויות מנוגדות – גידולו של הילד בידי הוריו או ניתוק הקשר ביניהם.¹⁰⁶ אפשר לחלק את המענה להודקקותו של הילד בין נמענים נוספים, שייצענו לדרישות התינוק ויקלו על ההורה בהגנה על משאביו, גם אם לא מאצילים עליהם זהות של הורים מולידים.

סיכום

מן הדיון בתפיסות השונות של ההורה עולה שכדי להכליל בהמשגתו גם את הילד ואת השלטון, נדרש מובן מוסרי שמבוסס על המשמעות שההורה והילד מעניקים לקשר ביניהם. זהו המובן המוסרי של ההתייחסות לאחר. נדרש גם מובן פוליטי, שחושף את הבעייתיות של ההתערבות השלטונית בקשר בין ההורה לילד ומבטיח שהיא תבטא הכרה הן בהורה והן הילד כישויות אוטונומיות. המשגת ההורה במסגרת מאבק ההישרדות שלו בקשר עם הילד עונה על תנאים אלה. מנגד בולט החסר בהמשגת ההורה במובנו הטבעי, שלא ההורה ולא הילד מובנים בה כישויות אוטונומיות שפועלות על פי בחירתן, השלטון נעדר ממנה כליל, והיא מוצגת כמדעית. זוהי המשגה א-פוליטית וא-מוסרית, ואף על פי כן (ואולי בשל כך) מובן זה מחלחל הן אל ההמשגה של ההורה כמתווך בין המדינה לבין הילד והן אל המשגתו במסגרת מאבק הישרדות. המרכיב הדטרמיניסטי מושאל מן המובן הטבעי כשהמדינה מקבעת את ההורה בתכונותיו, כחלק מהמשגת ההורה כמתווך בינה לבין הילד. בכך נמחקת אחריות המדינה ליצירת תנאים סביבתיים וכלכליים לגידולו של הילד, ובעיקר נמחקת אחריותה להיעדרם של תנאים נאותים, לרבות התעלמות מן הנזקים הישירים שהמדינה עצמה גורמת לילד ומכשילים את ההורה. המובן הטבעי, שמוצג כמדעי, משמש אצטלה שמסווה מדיניות של הדרה ואפליה בהענקת זהות של הורה ליחידים ולאוכלוסיות. לכאורה, הגישה הדטרמיניסטית מעקרת את הפוליטי מהמשגת ההורה כמתווך בין המדינה לבין הילד אף כי השלטון ניצב במרכזה, אולם הכשל בהמשגה זו נחשף כשההורה מוגדר על פי תכונותיו והילד נשמש ממשולש ההמשגה של ההורה. הילד נשמת מן התיווך בין המדינה להורה לא רק כשההורה מקובע בתכונותיו, אלא גם כשאמת המידה להערכת היחס של ההורה לילד נגזרת משיפוט מוסרי שמבוסס על נורמות שקובע השלטון, והוא מכוון אל ההורה ונושא איום בענישה. הבעייתיות שנחשפת כשהילד נשמת מן היחס בין ההורה לבין המדינה במסגרת המשגה שנעשית בשם עקרון טובת הילד מקנה מובן פוליטי להמשגת ההורה כמתווך בין המדינה ובין הילד.

המובן הטבעי חודר גם להמשגת הקשר בין ההורה לילד במסגרת שרשרת התקשרויות, משום

שהוא מקבע את תנועתה ומציג את הקשר בין ההורה לילד כהעברה בין-דורית. הופעתו של המובן הטבעי במסגרת תיאוריית ההתקשרות מפתיעה: הבניית דפוס ההתקשרות של התינוק כתולדה הכרחית של הקשר של האם עם אמה-שלה מוחקת את התרומה החשובה של תיאוריית ההתקשרות, המציבה את התינוק כישות אוטונומית, כמי שיוזם את שרשרת ההתקשרויות עם ההורה. חוסר הלכידות בולט בגלישה של תיאוריית ההתקשרות לטרמיניזם ולשלילת האוטונומיה מן התינוק, המאפיינים את המובן הטבעי של ההורה. גלישה זו חוסמת את פיתוח הפוטנציאל שטמון בתפיסת התינוק כיוזם וכשותף ליצירת שרשרת התקשרויות הממוענת להורה. כך מתארת זאת אם מאמצת: "בחודשים שקדמו לאימוץ נאמר לי על ידי גורמים שונים בשירותי האימוץ שהילד שאמץ עתיד להיות 'כמו' שלי. 'כאילו' ילדתי אותו. שנים רבות לאחר מכן עוד הדהדו בי הביטויים 'כמו' ו'כאילו'. שנים רבות עוד יותר חלפו עד שהבנתי שה'כמו' התייצב ביני לבינו כמו שתחליפי חלב ניצבים בין האם לבין חויית ההנקה. בקבוקים 'דמויי שד', 'דמויי פטמה', המסבים את המבט ממה שמתרחש ולא רק ממה שלא מתרחש – כלומר מן העובדה שהאם הזאת והתינוק הזה, או האב הזה והתינוק הזה, מצאו לעצמם דרך משלהם להצמיד את הרעב אל מושא הרעב שמעולם לא היה הפטמה האנושית עצמה, אלא עצם ההתייצבות של אדם, גבר או אישה, מול הצורך הצורב, הזועק, המתפתל בתוך תינוק".¹⁰⁷ הנטייה של שירותי האימוץ (קרי השלטון) להיאחז במובן הטבעי של ההורה ניכרת בדבריה של האם המאמצת, והיא מנגידה אותו עם הצורך להכיר בעוצמת מאבקו של התינוק והשפעתו על ההורה, שצריך להתייצב מול הצורך "הצורב, הזועק, המתפתל בתוך תינוק".

ויתור על ההנחה שהולדתו של הילד יוצרת אצל ההורה, כמובן מאליו, קשר מגן ומטפח עם הילד,¹⁰⁸ ויתור על החיץ שיוצרת המדינה בין ההורה לבין הילד באמצעות ניסוח זכויותיהם הנפרדות, פותחים את האפשרות להכיר בקשר בין ההורה לילד כביטוי למאבק הישרדות, שבו הן ההורה והן הילד מובנים כישויות אוטונומיות. המושג הורה במסגרת מאבק הישרדות שלו הוא מושג פוליטי, שחושף את הבעייתיות בהגנה של השלטון על משאבי ההורה (אם יש כזו). המשגת הקשר של ההורה לילד כהיענות לדרישותיו של הילד, כביטוי לפתרון של הקונפליקט המובנה בעצם היות הורה, מכירה בזיקה של ההורה לאחרותו של הילד כבסיס למובן המוסרי של ההורה.

* * *

אני מודה לד"ר איתי שניר, שהציע לי לכתוב על המושג הורה, ובכך פתח בפניי את האפשרות לנסח מחשבות שליוו אותי שנים ארוכות. גם על עבודת העריכה המסורה, המוקפדת והמועילה אני מודה לאיתי. אני מוקירה את התעניינותו של פרופ' עדי אופיר במאמר ואת הערותיו שמנעו ממני לשגות ועזרו לי לנסח את הטיטה הראשונה, שאותה קרא גם פרופ' אלון הראל והערותיו עזרו לי לחדד כמה מן הרעיונות שהיו מובלעים בה. לשניהם אני מודה על המונחים הקולעים שהציעו לי. חוות דעתו של ד"ר יובל סער-היימן דרבנה אותי לערוך מחדש את המאמר, ואני מודה לו על ההפניות הביבליוגרפיות. המחלוקת שלי עם עמדת הקוראת האנונימית הפרתה את הגרסה הסופית, והמשוב שנתנו לי חברותי נעמי בר ואיריס זילכה עזרו לי להיחלץ ממבוי סתום שעייב מאוד את התקדמות העבודה על המאמר.

הערות

1. לאורך המאמר התייחסתי להורה הגנרי בלשון זכר, ובחירה זו עומדת לדעתי בדרישות התקינות הפוליטית, היות שהכללת האב במושג משרתת את המאבק נגד תפיסת האם כאחראית בלעדית לגידול הילדים (ולכן גם האם היא האשמה העיקרית בקשיים, אם נוצרים כאלה). לאחר התלבטויות התייחסתי גם לילד בלשון זכר. יש עדיין חברות שבהן יש לילדות מעמד נחות יותר מאשר לילדים, ומכיוון שאני מדברת על התייחסות לילד כאל מושא הקשר איתו ולא כאל נשוא, חששתי שלשון נקבה עלולה להתפרש כאילו שלילת ישות עצמאית ואוטונומית מתייחסת לילדה בלבד.

2. הפוליטי במאמר זה מוגדר כ"אפיון של כל עניין שבו השלטון מוצג או מתגלה בפומבי באופן בעייתי"; את "בעייתי" יש להבין לפי ההקשר כניגוד של "טבעי", "אוטומטי" או "מוכן מאליו". במונח הכללי ביותר, בעייתי פירושו מה שיש עוד לקבל הכרעה לגביו, מה שכבר או עדיין אינו מוסכם, כבר או עדיין לא גמור. [...] "עניין גמור" הוא האופן שבו השלטון מבקש בדרך כלל להציג את ענייניו: שיקול הדעת התקיים, ההכרעה התקבלה, העניין מוסכם או הוצא אל מחוץ לוויכוח". ראו עדי אופיר, "פוליטי", מפתח 2 (2010) 85-109.

3. "האני של האב זיקה לו לאחרות שהיא שלו, בלי שהיא בעלות או רכוש". ראו עמנואל לוינס, אתיקה והאינסופי: שיחות עם פיליפ נמו, תרגמו שמואל ראם ואפרים מאיר (ירושלים: מאגנס, האוניברסיטה העברית, תשנ"ו), 60.

4. "העתיד הזה שמעבר להייתי שלי, שהוא ממד יסוד של הזמן, מקבל ביחס האבהי תוכן ממשי". שם.

5. אפשר למצוא עדות להסכמה החברתית הזאת במקורות רבים. למשל: בע"מ 377/05 לפלונית ופלוני המועמדים לאימוץ הקטין נ' ההורים הביולוגיים תק-על 2005 (2) 617 החלטתו של המשנה לנשיא (כתוארו אז) מישאל חשין, פסקה 1; ע"א 763/85 פלונים נ' היועה"מ (פורסם בנבו 15.1.1987); נעמה סגל, איך להיות אמא מאמצת (חבל מודיעין: כנרת זמורה, 2022) 6; (להלן, סגל, איך להיות אמא מאמצת) חגית סיני-גלזר ועינת פלד "תפיסת האימהות של עובדות סוציאליות", ביטחון סוציאלי, 103 (2018): 27; ענת פלגי הקר, "האם כסובייקט: על האם ועל האי-מהות בתיאוריה הפסיכואנליטית", בתוך אמיליה פרוני (עורכת), אימהות: מבט מהפסיכואנליזה וממקום אחר (ירושלים: מכון ון-ליר, 2009) 71, 85; שמואל ארליך "מקום האב באמהות ואמהותם של גברים מטפלים", בתוך אמיליה פרוני, אמהות: מבט מהפסיכואנליזה וממקום אחר, 44, 45. מובנה הטבעי של האימהות מופיעה גם בנאום הסיכום של ההגנה במשפטה המתועד של האם שרצחה את ילדה בסרטתה של אליס דיז'פ סנט עומר (צרפת, 2022).

6. Alice Balint, "Love for the Mother and Mother Love," in *Primary Love and Psycho-Analytic Technique*, ed. Michael Balint (New York: Basic Books, 1965) 91 (להלן, "Love for the Mother and Mother Love" Balint); Therese Benedek, "Psychosomatic implications of the primary unit mother-child," *American Journal of Orthopsychiatry*, 19 (1949): 642; Margaret Mahler et al., *The Psychological Birth of the Human Infant: Symbiosis and Individuation* (Oxfordshire, UK:

Routledge, 1975); Daniel N. Stern, *The Motherhood Constellation: A Unified View* (London: Karnac Books, 1995).

7. ראו למשל שני קצוות בהגדרת צורכי האם כבבואה לצורכי התינוק, הן מבחינה כרונולוגית והן מבחינת התפיסה: Margaret Mahler, *On Human Symbiosis and the Vicissitudes of Individuation, Vol. 1: Infantile Psychosis* (New York: International Universities Press, 1968); Jessical Benjamin, "An outline of intersubjectivity: *The development of recognition*," *Psychoanalytic Psychology* 79 (1990): 39.

8. Balint, *Love for the Mother and Mother Love*; Christine Olden, "Notes on the development of empathy," *Psychoanalytic Study of the Child* 13 (1958): 50 (להלן, Olden, "Notes on the development of empathy"). וראו דיון בדוגמה מובהקת למחשבה שצורכי התינוק משתקפים בצורכי האם: Patrick Hahn, "The Real Myth of the Schizophrenic Mother," *Science, Psychology and Social Justice*, www.madinamerica.com/2020/01/real-myth-schizophrenogenic-mother

9. ענת פלגי-הקר, מאי-מהות לאימהות (תל אביב: עם עובד, 2005) (להלן פלגי-הקר, מאי-מהות לאימהות).

10. שם, 327.

11. "הורה אינו אמור לנטוש את ילדו – לא בפועל וגם לא רגשית. נטישת ילד על ידי ההורה נחשבת לבגירה חמורה והיא בגדר טאבו, משהו שלא מדברים עליו". דנית בר, ילדות של נסיכה: סיפורי חיים של ילדים להורים מרעילים (תל אביב: קו אדום, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2018), 112.

12. Nigel Parton, "The Natural History of Child Abuse: A Study of Social Problem Definition," *British Journal of Social Work*, 9 (1979): 431 (להלן Parton, "The Natural History of Child Abuse").

13. פלגי-הקר, מאי-מהות לאימהות, 249.

14. עמנואל קאנט, הנחת יסוד למטאפיזיקה של המידות, תרגום מ' שפי (ירושלים: ספרי מופת פילוסופיים, תשמ"ד) 31.

15. ראו למשל מאירה וייס, אהבה התלויה בדבר: הילד הפגוע בעיני הוריו (תל אביב: ספרית פועלים, 1991).

16. Eterl Roskies, *Abnormality and Normality: The Mothering of Thalidomide Children* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1972).

17. Selma Fraiberg, "Intervention in Infancy: A Program for Blind Infants," *Journal of the Academy of Child Psychiatry* 10 (1971): 381.

18. Nancy Chodorow, *The Reproduction of Mothering, Psychoanalysis and the Sociology of Gender* (Berkeley: University of California Press, 1978), 73.

19. שם, 73.

20. Nancy Scheper-Hughes, *Death Without Weeping: The Violence of Everyday Life in Brazil* (Berkeley: University of California Press, 1992).

21. מיכל קרומר-נבו, נשים בעוני, סיפורי חיים – מגדר, כאב, התנגדות (בני ברק: הקיבוץ המאוחד, 2006).

22. "Notes on the development of empathy"; Olden, אסתר כהן (עורכת), טיפול בהורות: גישה אינטגרטיבית טיפול בבעיות ילדים באמצעות הוריהם (קרית ביאליק: אח בע"מ, 2017).

23. פנחס שיפמן, דיני המשפחה בישראל, כרך ב' (ירושלים: המכון למחקרי חקיקה ומשפט השוואתי ע"ש הרי סאקר, הפקולטה למשפטים, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1989), 218.

24. לא מיותר לציין בהקשר זה שעצם המונח ילד הוא מושג שלטוני. בשונה מן המושגים שמסמנים את השלב ההתפתחותי שבו מצוי הילד – "תינוק", "מי שיונק", ו"טף", מי שכראשית צעדיו מטופף ברגליו – המושג ילד מתייחס לכל התקופה מן השלב שבו הילד מדבר ונע בכוחות עצמו ועד השלב שבו המדינה קובעת מתי מסתיימת הילדות והילד הופך לבוגר.

25. מילי מאסס, "טובת הילד – על הבחירה הערכית ותפקיד המומחים", חברה ורווחה ט"ו (תשנ"ה): 415.

26. "בהיותן משוכנעות כי המשפחה, כקבוצת יסוד לחברה וכסביבה טבעית להתפתחותם ורווחתם של כל בניה, ובפרט הילדים, מן ההכרח כי יובטחו לה הבטחה וסיוע, ככל הנדרש, באופן שתוכל לשאת במלוא אחריותה בתוך הקהילה, בהכירן כי הילד, לשם פיתוח אישיותו המלא וההרמוני, מן הראוי כי יגדל בסביבה משפחתית, באווירה של אושר, הבנה ואהבה, בסוברן כי הילד ראוי להכנה מלאה לקראת חיים עצמאיים בחברה, ולחינוך ברוח האידיאלים המובעים במגילת האו"ם ובמיוחד ברוח השלום, הכבוד, הסובלנות, החופש, השוויון והסולידריות, בהטעימן כי כדי להקדיש לילד תשומת לב מיוחדת הובע בהצהרת ג'נבה בדבר זכויות הילד משנת 1924, ובהצהרה בדבר זכויות הילד שאומצה על ידי העצרת הכללית ב-20 בנובמבר 1959, והוכר בהצהרה האוניברסלית בדבר זכויות האדם, באמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות (במיוחד בסעיפים 23,24) באמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות, סוציאליות, ותרבותיות (במיוחד בסעיף 10), וכן בחוקי יסוד של סוכנויות מיוחדות וארגונים בינלאומיים העוסקים ברווחת הילד, ובמסמכים הנוגעים בדבר." אמנת האו"ם בדבר זכויות הילד, נוסח עברי: תרגום רשמי של משרד המשפטים, כתבי אמנה 31 (נפתחה לחתימה ב-1989, אושרה ונכנסה לתוקף ב-1991), 221 (להלן האמנה).

27. האמנה, סעיף 12. חשוב להוסיף שההכרה בקושי במימוש סעיף זה הביא להחלטה של ועדה שעסקה רק בסוגיית שיתוף הילד בהליכים הנוגעים לו. ראו Committee on the Rights of the Child to be Heard, *CRC United Nations, General Comments* (20.12.2009).

28. יחיאל קפלן, "מטובת הילד לזכויות הילד – ייצוג עצמאי של קטינים", משפטים לא (2003): 623.

29. האמנה, סעיף 1; אמ"ץ (מחוזי ת"א) 38/91 היועה"מ נ' פלונית 1988 פ"מ תשנ"ב (3) 245.

30. ליצירה ספרותית בדיונית שמגלה הבנה רבה להבחנה בין טובת הילד לבין זכויותיו ראו איאן מקיואן, טובת הילד, תרגמה מיכל אלפון (תל אביב: עם עובד, 2015).

31. האמנה, סעיף 7 (1).

32. שם.

33. החלטתה של השופטת סביונה רוטלוי לא להחזיר את הקטין להוריו מולידיו, נומקה (בין היתר) בהסתמך על השימוש שעושה האמנה בביטוי "ככל האפשר" ליתן לו להכיר את הוריו, וטענה שהאמנה מסייגת את זכותו של הילד לקשר עם הוריו מולידיו, ע"מ מחוזי תל-אביב-יפו 4/04 פלוני ופלונית, ההורים המיועדים לאמץ הקטין נ' פלוני ופלונית ההורים הביולוגיים תק-מח 2004(4) פסקה 93 בהחלטתה.

34. האמנה, סעיף 9

35. רונה שוז, "זכות הילד לגדול אצל הוריו הביולוגיים: לקחים מפרשת תינוק המריבה", משפחה במשפט א (התשס"ד): 163 (להלן, שוז, "זכות הילד לגדול אצל הוריו הביולוגיים").

36. Patrick Dolan et al., "Family support as a right of the child", *Social Work and Social Sciences Review* 21 (2020): 8

37. מירה ברקאי ומילי מאסס, משמעות המושגים "מסוגלות הורית" ו"טובת הילד" בפסקי דין של בית המשפט העליון הדנים באימוץ קטינים (ירושלים: המכון למחקרי חקיקה ומשפט השוואתי ע"ש הרי סאקר, הפקולטה למשפטים, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1998) 33 (להלן ברקאי ומאסס, "מסוגלות הורית" ו"טובת הילד").

38. האמנה, סעיף 5 (1), 14 (2)

39. שם, סעיף 5 (1)

40. שם, סעיף 14 (2)

41. שם, סעיף 8.

42. עדי אופיר, לשון לרע: פרקים באונטולוגיה של המוסר (תל אביב: ספרית אופקים, עם עובד, 2000), 59

43. "Because of the *raison d'être* of the state involvement is to ensure the 'best interests of' the citizen," the benevolent state feels morally justified in governing the private life of its citizens." Signe L. Howell, *The Kinning of Foreigners: Transnational Perspective* (New York: Berghahn Books, 2006), 10

44. ברקאי ומאסס, "מסוגלות הורית" ו"טובת הילד", 59, 60, *Administrative Burdens in Child Welfare Systems*, *Journal of the Social Sciences* 9 (2023): 214, 222

45. "...the real tie lies in the feelings and expectations we have raised in other minds. Else all pledge might be broken when there was no outward penalty. There would be no such thing as faithfulness." George Elliot, *The Mill on the Floss* (London: Penguin Books, 1979) 460

46. מילי מאסס, בשם טובת הילד: אובדן וסבל בהליכי האימוץ (תל אביב: רסלינג, 2010), 117 (להלן, בשם טובת הילד).

47. חוק הנוער (טיפול והשגחה) תש"ך, 1960 סעיף 11 (א); חוק אימוץ ילדים, התשמ"א (1981) סעיף 12 (ג).
48. אורלי וילנאי, "עכשיו גם בתה נלקחה", הארץ, 30.8.2023.
49. רות זפרן, "שיח היחסים כתשתית להכרעה בסוגיות מתחום המשפחה: מספר הערות על דאגה וצדק", בתוך משפט חברה ותרבות – משפטים של אהבה, עורכות ארנה בן-נפתלי וחנה נוה (תל אביב: רמות, 2005) 605; רות זפרן, "זכויות הילד במשפחה כזכויות יחס", בתוך זכויות הילד והמשפט הישראלי, עורכת תמר מורג (תל אביב: רמות, 2010), 143; יאיר רונן וישראל צבי גילת, "האמנם שיח זכויות הילד בישראל עושה צדק עם הילדים ומשפחותיהם?", שם, 335; ורד סלונים-נבו ויצחק לנדר, "האם טובת הילד יכולה להתקיים בנפרד מטובת המשפחה? מחשבות והמלצות לשינוי", חברה ורווחה כד (2006): 401.
50. מילי מאסס, "תינוק על פרשת דרכים: המחלוקת לגבי משמעות האימוץ, הערה על פסק הדין בע"מ 377/05 פלונית ופלוני המועמדים לאימוץ הקטין נ' ההורים הביולוגים", עיוני משפט לא (2008): 219; מאסס, בשם טובת הילד; צבי טריגר ומילי מאסס, "לקראת הצבת הילד במשפחתו במוקד סוגית האימוץ – מפנה חיוני להרחבת האימוץ להורים להט"בים", בתוך ספר זכויות הקהילה הגאה בישראל: משפט, נטייה מינית ומגדר, עורכים אלון הראל ואח' (צפרירים: נבו, 2016), 437; וראו את המקרה שאירע באיטליה ומתואר בספרה של נטליה גינצבורג, סרנה קרוז או הצדק האמיתי, תרגמה שירלי פינצי לב (תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2023).
51. מילי מאסס ועדי אופיר, "דאגה, השגחה והפקרה: על אימוץ כפוי וסגור", עיוני משפט כט (2005): 257-310. Featherstone Brid et al., "Let's Stop Feeding the Risk Monster: Towards a Social Model of Child Protection," *Families, Relationships and Societies*, 7 (2016); 2.
52. מפה לאוזן נשמעת האזהרה: "רק אל תלכי לרווחה", או לדוגמה: "אסור לפנות ללשכת הרווחה כשקשה", עו"ד ורדה שטיינברג. <https://www.youtube.com/watch?v=uZxcjV-gvc4>. אסתר הרצוג, דלתיים סגורות לרווחה: אלימות שלטונית כלפי אימהות וילדים (חיפה: פרדס, 2021), 13, 171.
53. Termination does not let anybody forget the punitive side of adoption custom in the U.S. The parent whose rights are terminated takes the role of the 'evil' mother who never totally disappears from the culture of child placement." Judith S. Modell, *A Sealed and Secret Kinship* (New York: Beghahn Books, 2001).
54. "המדינות החברות יבטיחו כי ילד לא יופרד מהוריו בניגוד לרצונם, אלא רק כאשר קובעות רשויות מוסמכות, הכפופות לביקורת משפטית, בהתאם לדינים ונהלים הנוגעים לעניין, כי פירוד כאמור נדרש לטובת הילד. קביעה כאמור יכול שתידרש במקרה מסוים, כגון מקרה של התעללות, או הזנחת הילד על ידי הוריו, או כאשר חיים ההורים בנפרד ונדרשת החלטה באשר למקום מגורי הילד". האמנה, סעיף 9 (2) (1).
55. רע"א 669/00 פלונית נ' היוע"מ פ"ד נד (3) 196, 209; בע"מ 9229/04 היוע"מ נ' פלונים תק-על 15-14 (3) 1711, 1717 החלטת הנשיא ברק (כתוארו אז), פסקאות 14-15.
56. חוק אימוץ ילדים, סעיף 13 (א): באין הסכמת הורה, רשאי בית משפט, לפי בקשת היועץ המשפטי לממשלה או נציגו, להכריז על ילד כבר-אימוץ, אם נוכח כי נתקיים אחד מאלה: (1) אין אפשרות סבירה

לזהות את ההורה, למצאו או לברר דעתו; (2) ההורה הוא אבי הילד אך לא היה נשוי לאמו ולא הכיר בילד כילדו, או אם הכיר בו – הילד אינו גר עמו והוא סירב ללא סיבה סבירה לקבלו לבית מגוריו; (3) ההורה מת או הוכרז פסול דין או שאפוטרופסותו על הילד נשללה ממנו; (4) ההורה הפקיר את הילד או נמנע, ללא סיבה סבירה, מלקיים במשך ששה חדשים רצופים את חובותיו כלפי הילד, כולם או עיקרם; (6) הילד היה מוחזק מחוץ לבית הורה במשך ששה חדשים שתחילתם בטרם מלאו לו שש שנים וההורה סירב, ללא הצדקה, לקבלו לביתו; (7) ההורה אינו מסוגל לדאוג לילדו כראוי בשל התנהגותו או מצבו, ואין סיכוי שהתנהגותו או מצבו ישתנו בעתיד הנראה לעין על אף עזרה כלכלית וטיפולית סבירה כמקובל ברשויות הסעד לשיקומו; (8) הסירוב לתת את ההסכמה בא ממניע בלתי מוסרי או למטרה בלתי חוקית. ראו גם פסק הדין דן בחלופות של אימוץ סגור או פתוח מן ההיבט של מסוגלותה של האם, ללא התייחסות להשלכותיה של כל אחת מן החלופות על הקטין: אימוץ (באר שבע) היועה"מ נ' מ. 13/16.2017. מגמה זו ניכרת גם בהמלצה לא לקבוע עילה של מינוי גורף של ייצוג הקטין בהליכים המשפטיים בדבר הכרזתו של ילד ככבר-אימוץ, הוועדה לבחינת עקרונות יסוד בתחום הילד והמשפט, דו"ח ועדת המשנה בנושא ייצוג נפרד לילדים בהליכים אזרחיים, ס' 5.5.3' (2003).

57. ע"א 334/88 פלוגית נ' היועה"מ 1988 פ"ד מב (2) 350.

58. ראו ה"ש 56, למעט סעיף 7.

59. ראו ה"ש 56, סעיף 7.

60. ברקאי ומאסס, "מסוגלות הורית" ו"טובת הילד", 50, 61. ראוי לציין שהפסיקה לא תמיד מגדירה מסוגלות כיכולת מבנית. לדוגמה פסק דינו של השופט חנן מלצר, שהפך פסק דין של בית המשפט למשפחה אשר קבע שלהורה אין מסוגלות הורית, וביסס את החלטתו על שינוי בהתנהגות ההורה. בע"מ 1892/11 היועה"מ נ' פלוגית (פורסם בנבו 25.2.2001). פסקה 35 בהחלטתו; בע"מ 7204/10 פלוגית נ' היועה"מ (פורסם בנבו 22.2.2011), פסקה 4 בהחלטתו של השופט ניל הנדל.

61. דפנה הקר ורוני שמיר, "אימהות", 'אבות' ו'משפחה' בין אינטואיציה להלכה פסוקה", סוציולוגיה ישראלית ה' (2003): 311, 327; שירה רוזנברג-לביא, היבטים מגדריים בהליכי אימוץ בישראל, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה (רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, שבט תשפ"א) 144; שוו, "זכות הילד לגדול אצל הוריו הביולוגיים".

62. משה אלמגור ודינה ארליך, "הערכת מסוגלות הורית בהחלטה לגבי משמורת ילדים ומקומו של הפסיכולוג הקליני: האם השתנו דברים? בעקבות אלמגור (1999), פסיכואקטואליה (ינואר 2010): 64; רות זפרן, "חווית הדעת המקצועית – טעם נוסף לעיצוב מחודש של הדין בחלוקת אחריות", עיוני משפט ל"ו (2013): 269; דוד יגיל, "שיקולים ולבטים באבחון מסוגלות הורית", בתוך סוגיות בפסיכולוגיה, משפט ואתיקה בישראל: אבחון, טיפול ושיפוט, עורכים דוד יגיל ואח' (תל אביב: דיונון, 2008), 183 (להלן, יגיל, סוגיות בפסיכולוגיה, משפט ואתיקה בישראל)..

63. חוק אימוץ ילדים, סעיף 13 (7).

64. הכללים שעל פיהם נקבע חוסר מסוגלותו של ההורה מתעלמים מהקשר תרבותי: Marlee Kline, "Complicating the Ideology of Motherhood Child Welfare Law and First Nation Women," *Queen's Law Journal* 18 (1993): 306.
65. מילי מאסס "מסוגלות הורית" – ביטוי ל'אינסטינקט הורי' או ל'אינסטינקט הישרדות' (על עדות מומחה), בתוך יגיל, סוגיות בפסיכולוגיה משפט ואתיקה בישראל 217.
66. רות זפרן, "אימוץ: בין טובת הילד 'הספציפי' לטובת הילד 'הכללי'". הרצאה במסגרת "ההורים והגנת הילד: יום עיון לרגל הוצאת ספרה של מילי מאסס בשם טובת הילד", המחלקה לעבודה סוציאלית ע"ש שפיצר, אוניברסיטת בן גוריון, 23.5.2011.
67. דוגמה מפורשת להדגשת היחס בין ההורה למדינה על פני היחס בין ההורה לילד מתוארת אצל מאסס, בשם טובת הילד, 140.
68. Parton, "The natural history of child abuse".
69. ע"ח 604/89 פלוני נ' היועה"מ פ"ד מה (1) 156, 166.
70. ברקאי ומאסס, "מסוגלות הורית" ו"טובת הילד", 49.
71. Vered Ben-David, "Judicial Bias in Adjudication the Adoption of Minors in Israel," *Child Youth Services Review* 33 (2011): 195.
72. חוק מרשם התושבים, תשכ"ה – 1965, סעיף 20.
73. סגל, איך להיות אמה מאמצת 6; ובנוסף עלתה גם טענה שמייחסת כישלונות באימוץ לעובדה שאין קשר דם בין אימהות מאמצות לבין ילדיהן. ראו Katarina Vegar, "In Search of Bad Mothers: Social Constructions of Birth and Adoptive Motherhood," *Women's Study International Quarterly* 20 (1977): 7.
74. אינס אליאס, "מילדי תימן ועד לאתיופיות: כיצד מתייחסת המדינה לילודות שאינן בצבע הנכון," הארץ, 11.5.2017. www.haaretz.co.il/gallery/2017-05-11/ty-article/.premium/0000017f-e645-df2c-a1ff-fe55a4450000
75. לילך זוהר ואח', אפשרויות למימוש הרצון להורות בקרב זוגות להט"ב ויחידים: סקירה בינלאומית של מדיניות ופרקטיקה (ירושלים: מאירס ג'וינט-ברוקדייל, 2012); וראו, "במישור החברתי-הערכי נפגעים זוגות חד-מיניים גם מתיוגם הקבוצתי כמי שכישורי ההורות שלהם נופלים מאלה של זוגות הטרוסקסואלים"; בג"ץ 5158/21 שי גורטלר ואח' נ' שר הרווחה, שר המשפטים והיועה"מ (פורסם ב 28.12.2023) החלטתה של השופטת גילה כנפי-שטייניץ, פסקה 10.
76. אורן זיו, "ילד למהגרת עבודה מניגריה עצור חמישה ימים – זו אפליה פסולה", שיחה מקומית, 11.11.2019. הדר גיל-עד, "רוצה להרגיש בטוחה, מפחד מגירוש: ילדי עובדים זרים העידו בכנסת", *Ynet*, 13.12.21; רשות האוכלוסין סירבה לבחון מחדש מעמד של אם לבת 8 המיועדת לגירוש בקיץ.

www.haaretz.co.il/news/education/2023-05-17/ty-article/.premium/00000188-2540-df77-afe9-6dc423780000 17.5.2023; "ניסיון אחרון של חברי הילדים המיועדים לגירוש: הם ישראלים בדיוק כמונו", www.maarive.co.il/news/israelq/article-70963709531

77. "מעצרי ילדים בניגוד לחוק", האגודה לזכויות האזרח, עודכן 31.5.2011; שרה מצר וקורין זאבי וייל, "מעצרי ילדים פלסטינים: על ההשתקה, ההשתקה העצמית, על הבושה, אנשי מקצוע נוכחים-נפקדים", חוצות 4 (2002). www.hebpsy.net/me_article.asp?article=3168.
 כדאי לציין שפרקטיקה זאת איננה ייחודית לישראל. ראו אמה בובולה, "לא רציתי ללכת: רוסיה חוטפת ילדים אוקראינים ומעבירה אותם לרוסיה", הארץ 23.11.2022. www.haaretz.co.il/news/world/europe/2022-11-23/ty-article-magazine/.premium/00000184-a064-d199-ade4-eb679ede0000; דבר 17.10.2023; www.davar1.co.il/404188.

John Bowlby, *Attachment and Loss, vol. 1: Attachment* (New York: Basic Books, 1969) (להלן *Bowlby, Attachment and Loss*). 78

79. Robert L. Trivers, "Parent-Offspring Conflict," *American Zoologist* 14 (1974): 249.

80. תורת התנהגות בעלי החיים. גם להם, כמו לתינוקות, אין שפה מילולית.

81. העיתוי המוצלח של המהפך הפרדיגמטי שיצרה תיאוריית ההתקשרות התרחש במקביל להתפתחות צילומי הווידיאו, התפתחות שאפשרה תצפיות קרובות בניואנסים הדקים בהתנהגויותיהם של תינוקות.

82. Bowlby, *Attachment and Loss* 265.

83. Daniel Stern, *The First Relationship: Infant and Mother* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1977), 109.

84. למשל Beatrice Beebe and Louis Gerstman, "The 'Packaging' of Maternal Stimulation in Relation to Infant Facial-Visual Engagement: A Case Study in Four Months," *Merrill-Palmer Quarterly* 26 (1980): 321; Patricia Crittendon, "Abusing, Neglectful, Problematic and Adequate Dyads: Differentiation by Patterns of Interaction," *Merrill-Palmer Quarterly* 27 (1981): 1; Colwyn Trevarthen, "Communication and Cooperation in Early Infancy," in *Before Speech*, ed. Margaret Bullowa (Cambridge: Cambridge University Press, 1979), 321.

85. Selma Fraiberg (ed.), *Clinical Studies in Infant Mental Health: The First Year of Life* (New York: Basic Books, 1980); וראו ה"ש 17.

86. Mili Mass, "The Need for a Paradigm Shift in Social Work: The Study of Parenting," *Social Work and Social Science Review* 5 (1994): 130 (להלן, "The Need for a Paradigm Shift"); Mili Mass, "Narratives of Parents," *Journal for the Theory of Social Behavior*, 26 (1996): 4

- ; (Mass, "Narratives of Parents" (להלן); Mili Mass "Determinants of Parenthood," *Human Relations* 50 (1997): 241 (Mass, "Determinants of Parenthood" (להלן)
- Eric Hesse, "The Adult Attachment Interview Protocol: Method Analysis and Empirical Studies," in *Handbook of Attachment Theory, Research, and Applications*, eds. Judy Cassidy and Phillip Shaver (New York: MacGraw Hill, 2008, 2nd edition), 552
- Ann Dally, *Inventing Mothering: The Consequences of an Idea* (London: Burnett Books, 1982)
- Michael Lewis and Leonard A. Rosenblum (eds.), *The Effects of the Infant on its Caregiver* (New York: Wiley, 1979)
- Daniel Stern, *The Interpersonal World of the Infant: A View from Psychoanalysis and Developmental Psychology* (New York: Basic Books, 1985) זה הוא גם המחבר של הספר שבו מוצגת המשגת הקשר של האם לתינוקה כביטוי למנגנון נפשי, ראו ה"ש 6.
- Abraham Eyal et al., "Fathers' Brain is Sensitive to Child Care Experiences," *PNAS* 111 (2014): 92; Ann E. Storey et al., "Hormonal Correlates of Paternal Responsiveness in New and Expectant Fathers," *Evolution and Human Behaviour*, 21 (2000): 79
- Ann Ferraris Olivero, "Infanticide in Western Cultures: A Historical Overview," in Stephano Parmigiani and Frederic Von Staal, *Infanticide and Parental Care* (Chur, Switzerland: Harwood Academic Publishers, 1994), 105
- Susan Hatters et al., "Child Murder by Parents and Evolutionary Psychology," *Psychiatry Clinics North America* 35 (2012): 4781; Liana Gurevich, "Parental Child Murder and Child Abuse in Anglo-American Legal System," *Trauma, Violence, Abuse* 11 (2010): 18
- Margaret Wilson and Martin Daly, "The Psychology of Parenting in Evolutionary Perspective and the Case of Human Filicide," in *Parmigiani and Von Staal Infanticide*, 10; תמר הגר, בכוונה תחילה (אור יהודה: דביר, 2012).
- Adrian Rich, *Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution* (London: Bantam Books, 1976) 260; Tony Ward, "The Sad Subject of Infanticide: Law, Medicine and Child Murder 1860–1938," *Social Legal Studies* 8 (1999): 163
96. יאיר רונן וישראל צבי גילת, "האמנם רווחת הילד רווחת במשפט הישראלי?" משפט ועסקים, 19 (2016): 1143.
- Greg S. Duncan and Jeane Brooks-Gunn, *Consequences of Growing-Up Poor* (New

.York: Russel Sage, 1997)

Simon Adrian Pemberton, "Infant Mortality," in *Harmful Societies: Understanding* .98
Social Harm (Bristol: Policy Press, 2015), 120

.99 צביה ולדן, "על הבגידה" הארץ 8.9.2008 . <https://www.haaretz.co.il/opinions/2008-09-08/ty-article/0000017f-db69-d856-a37f-ffe9025e0000>

.100 Mass, "The Need for a Paradigm Shift"

.101 This world is not merely a correlative of sense, it is structured as sense, and" reciprocally, sense is structured as world. Clearly, the sense of the world is a tautological expression." Jean Luc Nancy, *The Sense of the World*, trans. Jeffery S. Libretti (Minneapolis: University of Minneapolis Press, 1997): 8

.102 ראו ה"ש 86

.103 ראו ה"ש 65

.104 ראו ה"ש 50

Sybil Escalona and Grace M. Heider, *Prediction and Outcome: A study in Child Development* (New York: Basic Books, 1959); Michael Rutter, "Continuities and Discontinuities in Socioemotional Development: Empirical and Conceptual Perspectives," in *Continuities and Discontinuities in Development*, eds. Robert N. Emde & Robert J. Harmon (New York: Plenum, 1987) 41
 הורית נמצא בפסק דינו של השופט מלצר, בע"מ 7204/10 פלונית נ' היועה"מ, פסקה 35 בהחלטתו.

.106 מיכל קרומר-גבו ויובל סער-היימן, "יובל תחליט אתה: חקר מקרה על קבלת החלטות בעבודה סוציאלית מודעת עוני עם משפחות במשבר וילדים במצבי סיכון", חברה ורווחה לט (2019): 108.

.107 דנה אמיר, אבני ריחיים (ישראל: עילמור, 2021) 20.

.108 אף על פי כן, חשוב להדגיש שבשביל הילד, עצם היוולדו להוריו יוצר אצלו זיקה למולידיו והוא נושא אותה כל חייו. ראו "הילד הוא מושג מורכב ורב-פנים ששזורים בו יסודות שונים, ובהם יסוד חומרי, תרבותי וחברתי. אולם היסוד הדומיננטי שבו נקשר עם קשר הטבע למשפחה הביולוגית. זהו העורך הראשי המזרים את הדם לנימי חייו של הילד; הוא שנותן לו את רגש השייכות והביטחון הקיומי." ע"מ 377/05 פלוני ופלונית המועמדים לאימוץ הקטין נ' ההורים הביולוגיים, החלטת השופטת איילה פרוקצ'יה, פסקה 8; מילי מאסס, "זיקה מולדת", מפתח 11 (2017): 145-127.

